

Regionaal Samenleven¹

De economie van het casinokapitalisme voorbij

Er zijn mogelijkheden en perspectieven voor de transformatie van het casino-kapitalisme naar een duurzaam en humaner georiënteerde economisch systeem van productie en consumptie. Daarvoor moeten we afscheid nemen van de neoliberale marktsysteem. Om een beter begrip te krijgen van alle sociale en economische processen is een herziening van de huidige berekeningen van het bruto binnenlands product (BBP) een belangrijke voorwaarde. Behalve het klimaat wordt ook de economie chaotischer. De enorm toegenomen mondialisering draagt enerzijds bij aan het verbinden van alle economieën van de wereld met elkaar, maar maakt ook het systeem als geheel meer onbeheersbaar. Regionalisering van de economie kan een belangrijke stap in de richting van een nieuw duurzaam economisch systeem worden.

§ 1 Het neoliberale marktsysteem, achtergronden en effecten.

Het huidige neoliberale² marktsysteem is ontoereikend, pervers en op lange termijn in hoge mate onhoudbaar. Om te beginnen geven we kort enkele actuele crisisuitingen van dit systeem. Deze crises bepalen tegelijkertijd en onderling verbonden de richting van de wereld.

- De klimaatcrisis. Wanneer we de hoeveelheid CO₂ (koolstofdioxide) meer laten stijgen dan 450 PPM (deeltjes per miljoen) dan zal volgens alle milieudeskundigen de gemiddelde wereldtemperatuur meer dan 2 graden stijgen en leiden tot onvoorziene, desastreuze klimaatgevolgen (tipping points).
- De kredietcrisis heeft geleid tot mondiale politieke instabiliteit. Deze situatie duurt nog voort en de oorzaken zijn niet weggenomen.
- De snelle mondialisering leidt tot steeds groter tegenstellingen tussen de rijke landen en de perifere gebieden, zodat we kunnen spreken van een centrum-periferie-crisis. Ongelijke ruil tussen deze groepen landen neemt toe. Centrumlanden winnen erbij; perifere landen verliezen. Sinds ik hierover schreef (John Huige en Piet Reckman 1985) is deze ontwikkeling alleen maar versneld doorgegaan. Ook binnen landen wordt de afstand tussen de sociale klassen steeds groter.
- De eindigheid van veel grondstoffen komt steeds duidelijker in beeld. Bij voortgaande groei zal dit op niet al te lange termijn leiden tot een grondstoffencrisis. Er is nu al schaarste van aardmetalen, maar ook fosfaat en aardolie raken in snel tempo op. Zeer hoge prijsstijgingen liggen in het verschiet.

Elk van deze crises verdient urgente prioritaire aandacht, maar heeft dat zeer onvoldoende. In de aanloop naar de grote internationale klimaatconferentie in Kopenhagen in december 2009 en het verloop en resultaat van de conferentie krijgen deze aspecten publicitair veel aandacht. Inmiddels (voorjaar 2010) is er van deze aandacht weinig meer over.

Op vier van de achtergronden gaan we nader in om het kapitalistische marktsysteem te duiden: *mondialisering, casinokapitalisme, het neoliberale systeem, perverse effecten*:

1 Mondialisering of globalisering is de aanduiding van .."het proces van wereldwijde economische, politieke en culturele interactie en integratie" (Milieu en Natuur Planbureau 2007). In de loop van de afgelopen 30 jaar is de wereldhandel enorm toegenomen. Daarnaast zijn internationale investeringen enorm toegenomen en tenslotte is het vooral het

¹ Artikel verschijnt in het boek ONT (redactie Giep Hagoort september 2010)

² De toevoeging neo wordt gebruikt om een onderscheid te maken tussen de oorspronkelijk liberale theorieën (uit de 19-de en begin 20-ste eeuw) met de nieuwe liberale ideeën die vooral opgekomen zijn in de jaren '80 van de vorige eeuw. Groot verspreider van deze ideeën was de zogenaamde Chicago school of economics met Milton Friedman als belangrijk woordvoerder. Margaret Thatcher en Ronald Reagan gaven politiek invulling aan deze gedachten (minder overheidsuitgaven, minder regulering). In Nederland werkt de invloed in hoge mate door in de privatisering van (vrijwel) alle overheidsbedrijven en in het invoeren van marktprincipes in onderdelen van de collectieve sector.

internationale financiële verkeer tot letterlijk ongekende hoogte gestegen. De wereldwelvaart is daarbij nog al erg ongelijk verdeeld. Ongeveer 2,4 miljard mensen moeten rondkomen van minder dan 2 dollar per hoofd per dag (Thomas Friedman 2008). De kloof tussen arm en rijk neemt alleen maar verder toe. Vooral in het gebied onder de Sahara in Afrika is er sprake van een crisis omdat dat gebied ook de snelste bevolkingsgroei kent en niet in staat is banen te genereren (Jeffrey Sachs, 2008).

De belangrijkste motoren voor de globalisering worden gevormd door:

- Verdwijnen van veel handelsbarrières. Vanuit het neoliberale denken dient de internationale handel zo vrij mogelijk zijn. Geen voordelen bv. voor ontwikkelingslanden om hun eigen industrie op te bouwen. In de praktijk blijken echter rijke industrielanden wel via veel subsidiekanalen hun eigen binnenlandse industrie te bevorderen (mn. op landbouwgebied). De WTO (World Trade Organisation), De EU (Europese Unie) en ook de NAFTA (North American Free Trade Association) zijn daarin belangrijke uitvoerders geweest.
- De ontwikkeling van internet en snelle communicatiemogelijkheden maken de wereld tot een grote '*real time zone*'. Dit maakt met name complexe financiële transacties mogelijk.
- Nieuwe transportsystemen en vooral de containerisatie hebben geleid tot grote kostenverlagingen en snellere vervoersstromen.
- De ontwikkeling van nieuwe industrielanden Brazilië, Rusland, India, China, Indonesië en enkele Zuid Oost Aziatische landen met lage lonen heeft veel productiewerk naar deze landen verplaatst.
- Met het einde koude oorlog verdween feitelijk ook veel kou uit de lucht van internationale investeerders.
- Maar de grootste impulsen kwamen vanuit de financiële wereld. Het onder de neoliberale geest verdwijnen van restricties leidde tot een enorme toename van financiële stromen: Kapitaalstromen verviervoudigden in de periode van 1990 tot 2000. Daarnaast veranderde vooral de structuur van het bankwezen. Banken handelen veel meer in verhandelbare '*securities*' (zie hieronder voor uitleg) dan in de klassieke leningen en deposito's. Daardoor konden deze de financiële risico's door de banken ook van hun balans worden gehaald. Naast grote ondernemingen lenen ook regeringen steeds vaker op de internationale kapitaalmarkt (Häusler 2002³). (zie ook punt 2 hieronder).

Het zijn vooral het verdwijnen van de handelsbarrières en de vorming financiële luchtballen die in de neoliberale tijdgeest het meest hebben bijgedragen aan het ontstaan van het wereldcasino.

2 Casino kapitalisme is een term die gebruikt wordt voor het onvoorspelbare gokmatige karakter van economische handelingen. De croupiers zijn de grote banken die met een duwtje tegen het balletje de uitkomst kunnen beïnvloeden. Anders dan in gewone casino's waar mensen zelf kunnen besluiten of ze een gokje wagen is het casino van de financiële globalisering een terrein dat ons allemaal raakt (Susan Strange 1986). Casinokapitalisme slaat ook op de totaal losgezongen financiële wereld die letterlijk alles verhandelbaar maakt tot in de derde macht en verder. We geven een voorbeeld: Hypotheken worden door banken gefinancierd door Pandbrieven uit te geven. Deze worden vervolgens weer doorverkocht en verhandelbaar gemaakte door ze in stukjes te knippen en te herverpakken (eventueel samen met andere handel) in '*securities*'. Op deze '*securities*' worden vervolgens '*futures*' (termijncontracten) genomen. Deze contracten kunnen dan vervolgens weer verzekerd worden: de *credit default swap* (CDS) die op zich ook weer verhandelbaar zijn. Derivaten is de verzamelterm voor deze windhandel. Bij alle moedige uitspraken van wereldleiders worden nog geen uitgesproken ideeën aangetroffen om dit casino kapitalisme te temmen. Het meeste kans maakt nog de zogenaamde Tobintax. Deze belasting, al vroeg in de jaren 70 voorgesteld door James Tobin, behelst een belasting op valutatransacties en zou daarmee de internationale instabiliteit op grond van speculatieve transacties beperken.

³ Häusler is directeur van the IMF's International Capital Markets Department

3 Het neoliberale economische systeem kent vele soorten van marktfalen en dat terwijl dit systeem zich erop beroept om via de beroemde onzichtbare hand van economiegrondlegger Adam Smith min of meer automatisch tot evenwicht te komen. Marktfalen treedt onder meer op wanneer ondernemingen monopolistische posities innemen op een of meer deelmarkten en daarmee omvang van de productie, toepassing van techniek en prijzen kunnen bepalen. Een andere bekende vorm van marktfalen is wanneer tijdens een diepe recessie er niet 'automatisch' impulsen uit de markt komen om opnieuw te gaan investeren of om meer te gaan besteden en op die manier uit de crisis te komen. De antwoorden van Keynes op deze situaties leidden in de ogen van de neoliberalen tot te veel overheidsinvloed. Het neoliberale gedachtegoed kreeg na de jaren '80 ook in Nederland nieuwe vaart onder de niet aflatende ijver van ministers en hoge ambtenaren van het ministerie van Economische zaken. Dit werkt nog tot op de dag van vandaag door in de privatisering van overheidsbedrijven en in het invoeren van marktprincipes in sectoren als volkshuisvesting, openbaar vervoer, nutsbedrijven en zorg. Deze sterk ideologisch geïnspireerde ideeën over de markt hebben geleid tot hele golven van privatisering. De positieve maatschappelijke effecten zijn vaak twijfelachtig. Maar de golf is nog niet tot stilstand gekomen. In Nederland is marktwerking in de zorg een thema dat in 2010 nog steeds actueel is. Terecht wijst Ernst Hulst (2010), docent gezondheidsrecht, er op dat marktwerking geen panacee is voor de zorg. Hij noemt drie argumenten (door mij verkort weergegeven): 1) Bij marktwerking probeert het bedrijf met nieuwe producten de vraag aan te wakkeren. Dat leidt tot uitvoeren van steeds meer handelingen. 2) Marktwerking impliceert bedrijfsgeheimen en daarbij kunnen patiënten in het ene ziekenhuis betere zorg krijgen dan in het andere. Dit is strijdig met de medisch-ethische plicht van artsen om hun patiënt de beste zorg te geven. 3) Marktwerking kan ertoe leiden dat bepaalde zorg minder of zelfs onbereikbaar wordt voor bepaalde patiënten. Hij eindigt zijn betoog met de zin: "Het is een sprookje dat marktwerking zou leiden tot goedkopere en betere zorg. Er is tot op heden geen greintje bewijs voor geleverd". De redenering van Hulst en vele vergelijkbare betogen gelden voor heel veel markten die de afgelopen decennia geprivatiseerd zijn.

4 Een goed voorbeeld van perverse economische effecten vormt de beruchte hypotheekaf trek. Deze fiscale stimulans voor eigen woningbezit zorgt niet alleen voor veel grotere fiscale voordelen voor hogere inkomens, maar mensen gebruiken de overwaarde van de hypotheek ook nog eens om met aandelen en/of opties te gaan speculeren. Daalt dan de waarde van de woning en de waarde van de aandelen dan is de gedachte aan een casino niet ver weg. Een ander pervers effect dat de afgelopen jaren veel aandacht kreeg zijn de fameuze bankiersbonussen. Naarmate meer producten verkocht werden en de zekerheden daalden steeg de bonus. De overheden (en daarmee de burgers) van de westerse landen draaien op voor het opruimen van de rommel. Nog steeds wordt schaamteloos beweerd dat bonussen noodzakelijk zijn om bankiers te stimuleren hun 'zegenende' werk te doen. In het normale leven krijgt iemand die zijn werk niet goed doet een functioneringsgesprek en bij herhaling vlieg je eruit. Waarom kan dat niet voor bankiers gelden? We geven kort nog een paar andere van deze prikkels (die elk voor zich niet per se 'pervers' zijn, maar die erg beeldbepalend zijn voor het neoliberalisme):

- De inkomensprikkel: levert perverse effecten op wanneer bv dierenartsen antibiotica voorschrijven waar ze zelf weer op verdienen.
- Consumptieprikkel: luxe wensen van nu worden noodzakelijke levensvoorwaarden van morgen.
- Groeiprikkel: groei noodzakelijk voor stabiliteit; zonder groei werkloosheid en verloren verkiezingen.
- Externe kostenprikkel: afwentelen van privékosten op de gemeenschap bv milieukosten of sociale kosten.
- Concentratieprikkel: meer marktmacht geeft meer winstkansen. Wanneer je in staat bent andere partijen van de markt te houden (door invloed op toeleveranciers) of door lage prijzen (dumping) dan leidt dat tot situaties waarbij op termijn meer winst gemaakt kan worden.

Deze prikkels in hun totaliteit zijn pervers omdat de uitgangspunten van neoliberale economen en regeringen ervan uitgaan dat deze prikkels leiden tot evenwichtige groei en maatschappelijke stabiliteit, terwijl het omgekeerde het geval is.

§ 2 Het meten van de economie.

Veel van die prikkels hebben een basis in de wijze waarop het BBP (het bruto binnenlands product en het belangrijkste statistische cijfer om de mate van economische groei -of krimp- aan te geven) gebruikt wordt.

Belangrijkste uitgangspunt van de formele berekening van het Centraal Plan Bureau CPB die jaarlijks de MEV, de Macro Economische Verkenningen publiceert (en waarop de politiek zijn plannen ijkt) is dat *groei moet*. Een gevaarlijk uitgangspunt vinden Lou Keune, Tuur Elzinga en Theo Ruyter (2006). Zij betogen: *Aan constatering dat er grenzen zijn aan economische groei, bijvoorbeeld vanwege de sociale en ecologische schade die wordt aangericht, of aan wetenschappelijke bevindingen dat na een kritisch omslagpunt verdere groei van het BBP niet of nauwelijks bijdraagt aan verdere vergroting van het welzijn, wordt stelselmatig voorbijgegaan*. Milieuschade, gezondheidsschade (bypasses als gevolg van steeds meer stress) en afname van grondstoffen wordt niet gemeten. Bekend voorbeeld is ook huishoudelijk werk (door het CBS in Nederland voor het jaar 2000 becijferd op 69 miljard €). Een man die thuis eten maakt telt niet voor de statistiek; als kok in een bejaardenhuis telt het wel. Nog interessanter is bv. een verkeersongeluk. Dit leidt tot een toename van de statistiek van het BBP omdat er inkomen gegenereerd wordt voor garages, artsen, farmaceutische industrie etc. De Amsterdamse milieueconoom van den Bergh (2005) velt als oordeel: “De berekening van het bnp voldoet niet aan drie principes van goed boekhouden: de methode scheidt niet duidelijk tussen kosten en baten; er wordt niet gecorrigeerd voor veranderingen in voorraden; en de berekening houdt geen rekening met sociale kosten (= private + externe kosten)”. Of, in de woorden van Arnold Heertje (2009): “Het verwaarlozen van essentiële kwalitatieve baten, holt de kost-batenanalyse uit. Het verabsoluteren van de uitsluitend monetaire calculatie brengt het gevaar met zich dat de natuur als welvaartscomponent voor de kwaliteit van het bestaan van de burgers buiten beschouwing blijft.”⁴

Een alternatief voor het BBP staat bekend als het: Bhutan Bruto Nationaal Geluk. Dit is niet het tegenovergestelde, maar een verruimd begrip van Bruto Nationaal Product: naast de economische factoren staan ook het milieu, sociale waarden en het innerlijke geluk van de mens centraal. Bij Bruto Nationaal Geluk spreken we over het geheel, de balans als het ware tussen de materiële en de spirituele dimensie. De Volkskrant (12 mei 2009) geeft in een artikel weer hoe dit recent is verankerd in wetgeving: In de nieuwe grondwet van Bhutan, die vorig jaar werd aangenomen, moeten overheidsprogramma's – van landbouw tot transport tot buitenlandse handel – niet beoordeeld worden op wat ze aan economische winst opleveren, maar wat ze bijdragen aan geluk. Het doel is niet geluk op zich, legt de minister-president Thinley uit. Geluk is immers iets dat iedereen voor zichzelf moet definiëren. De overheid moet de beste condities creëren zodat iedereen geluk kan najagen.

Als we een alternatief ontwikkelen voor het gangbare BBP dan zullen de uitgangspunten gekenmerkt moeten worden door duurzaamheid. Of, anders geformuleerd: voor elk alternatief geldt dat het moet bijdragen aan een steady state economy. Deze is door Herman Daly (1991), gedefinieerd als: “An economy with constant stocks of people and artifacts, maintained at some desired, sufficient levels by low rates of maintenance ‘throughput’, that is, by the lowest feasible flows of matter and energy from the first stage of production to the last stage of consumption”. Daly maakte ook (met Cobb) een alternatief: Index of Sustainable Economic Growth (ISEW). Over deze en andere mogelijkheden bestaat ook veel literatuur. Het Centraal Plan Bureau is nog niet zover, maar denkt er wel over na. Een goed recent overzicht van alternatieve indicatoren wordt gegeven door Biba Schoenmaker (2009).

⁴ Zie de site van het platform duurzame en solidaire economie voor meer literatuur:
http://www.economischegroei.net/index.php?topic=ondersteunendeteksten&style_id=0

§ 3 Naar een duurzame economie.

De weg van de neoliberale casino-economie naar een duurzame economie is lang en bochtig. Een van de gangbare reflexen in deze crisis is de roep om zo snel mogelijk terug te keren naar de economische groei van 'vroeger' en naar de 'zorgzame' staat van Keynes. Zo is er een heel debat over het Rijnlandse model (in tegenstelling tot het Angelsaksische model met nadruk op invloed van de aandeelhouders), waarin er sprake is van een grotere overheidsbemoediging, minder zuiver marktgericht en meer sociaal.

Maar teruggaan naar zo een model betekent ook teruggaan naar het groeiparadigma; een teruggaan naar neoliberale internationale betrekkingen (met alle gevolgen van dien voor ontwikkelingslanden en bevolkingsgroei) en een verdere uitholling van onze wereld door het opsouperen van onze voorraden.

Een nieuw economisch systeem zou moeten voldoen aan een aantal grondslagen die nu juist in het neoliberale systeem niet aanwezig zijn. In de brochure *Vóór de Verandering, alternatieven voor het neo-liberalisme* van de gelijknamige werkgroep (zie www.globalalternatives.nl) (2001) worden drie kernthema's genoemd: Het uiteindelijke ideaal van vrijheid, de solidaire economie en het structureel transformatiebeleid. Elk van die drie kernthema's wordt daarna weer verder uitgewerkt. Een andere en zeker ook waardevolle indeling is van Mathieu Wagemans (2009):

- *Het overall systeem moet zelfcorrigerend zijn op het terrein van duurzaamheid. We stelden dat er omkering in afhankelijkheidsrelaties moet komen. Dat betekent een andere positionering van het economisch systeem.*
- *Er is een andere waarderingsbasis nodig die waardeert wat waardevol wordt geacht.*
- *Er vindt volledige doorberekening van externe effecten plaats.*
- *Er is geen afwenteling – noch naar anderen, noch in de tijd, noch ruimtelijk.*

Daarmee wordt aan de kritiek die we in § 2 formuleerden op de huidige beperkte betekenis van het BBP invulling gegeven.

Het formuleren van een nieuw model is ook een hachelijke zaak. Door ideale maatschappijvormen te schilderen krijgen wensen al gauw een normatief karakter. Verder moeten we ons realiseren dat utopieën vaak uitgemond zijn in dystopieën (of antiutopieën). Ik sluit me graag aan bij de visie van Bram van de Klundert (2008): "In een wereld waar de samenhangen steeds groter worden en de dynamiek groter is dan ooit, ontbreekt ieder perspectief voor de utopie." Het gaat er om dat we uitgaan van duurzaamheid zonder dat dat nu weer een fopspeen wordt. Duurzaamheid is een containerbegrip dat al aan erg veel ondernemingen, bestuursorganen en maatschappelijke organisaties hangt terwijl het nog nauwelijks gaat om echte duurzaamheid: genoeg voor iedereen, voor altijd; dus internationaal solidair zonder verder in te teren op eindige voorraden grondstoffen en energie. Dit moeten we proberen te realiseren zonder al te hoge verwachtingen van een overheid die voor alle oplossingen kan zorgen. Van de Klundert noemt de maakbare samenleving 'het kleine broertje' van de utopie. We zouden eigenlijk, zo betoogt hij, ons in onze visie op een ideale toekomst erg moeten beperken. "een nieuwe vorm van bestaanszekerheid bieden is daarom een belangrijke opgave". Maar, ons beperken tot uitsluitend kleine stapjes naar die duurzame bestaanszekerheid verzanden al gauw in de kleine stapjes als doel op zich. Het blijft dus belangrijk zo stelt van de Klundert om wenkende perspectieven te maken en te rekenen aan de toekomst om op tijd de noodzaak van koersverlegging te kunnen agenderen. Wenkende perspectieven zijn in mijn ogen niet de gesloten systemen die utopieën kenmerken. Of, zoals van de Klundert aangeeft: "De pleitbezorgers voor duurzame ontwikkeling kiezen dus een middenweg tussen *piecemeal engineering* en het grote verhaal". In het boek *Het Rijk van de Vrijheid*, dat Piet Reckman en ik publiceerden in 1985, spraken we van bouwstenen voor een nieuwe sociale ideologie, zonder poging om daar een geheel van te maken. Het zijn deels andere stenen geworden, maar de intentie is nog hetzelfde.

Als we kijken naar de grote verhalen of visies in wereldbeelden dan zijn er vier belangrijke beelden te schetsen. We sluiten daarvoor aan bij het Milieu en Natuur Planbureau (2007)

(sinds 2008 vormt dit samen met het Ruimtelijk Planbureau het: Planbureau voor de Leefomgeving). Onderscheiden wordt:

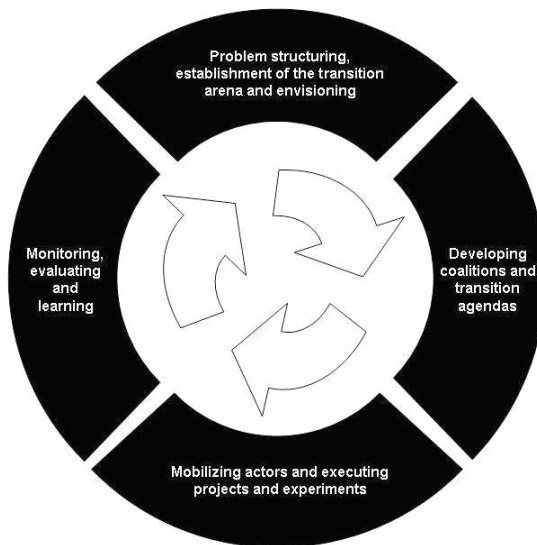
- De mondiale markt: meer vrijhandel, meer globalisering, technologische oplossingen zullen ecologische problemen oplossen. Als iedereen maar zijn best doet komt het wel goed met duurzame ontwikkeling.
- Mondiale solidariteit (vooral het Brundlandt-commissie model): internationale overheidscoördinatie is gewenst voor natuur, klimaat en armoedebestrijding. De grenzen van de aarde zijn in zicht en dat legt beperkingen op aan individuele keuzevrijheid. Schone technologie is nodig en overheden zijn mede verantwoordelijk voor de ontwikkeling daarvan.
- Veilige regio: Hierbij ligt de nadruk op de nationale soevereiniteit. Duurzame ontwikkeling staat vooral in het teken van zelfvoorziening voor voedsel en energie en door ons te beschermen tegen negatieve invloeden van buitenaf. Mensen zijn zelf verantwoordelijk, het eigen geweten is verantwoordelijk.
- De zorgzame regio: Hier doen regio's vooral wat ze zelf kunnen en willen. Globalisering en marktwerking leidt tot verlies aan sociale normen en waarden. Niet te veel vertrouwen op de mogelijkheid dat de technologie het wel oplost. Mensen moeten kritisch kijken naar de gevolgen van hun eigen gedrag.

Aan elk van die visies hangen in- of expliciete wereldbeelden en ideologieën. Wat belangrijk is, is dat in toekomstgerichte plannen en strategieën en programma's van politieke partijen deze visies zo helder mogelijk gecommuniceerd worden. Want, het is natuurlijk wel nuttig en belangrijk om over de gewenste toekomst na te denken en te debatteren. Een erg goed model voor zo een toekomst gericht debat en om ook handen en voeten te geven aan toepasbare ideeën is het transitie-model. Dit model wordt al geruime tijd onderzocht en gestimuleerd door de rijksoverheid. Het is in hoge mate een procesaanpak, maar met daarin al de noodzakelijke elementen die bij een transitie van onduurzaamheid naar duurzaamheid noodzakelijk zijn. Uit een voortgangsbericht Transitie aan de Tweede Kamer (2003) ontleen we een aantal centrale kenmerken: Transitie-management vraagt om een procesgerichte sturing waarin onzekerheid, complexiteit en samenhang kernbegrippen zijn. Opties openhouden en verkokering doorbreken. Denken in termen van meerdere domeinen, schaalniveaus en verschillende actoren. Lange termijn denken als afwegingskader voor korte termijnbeleid. Een overheid die schakelt, stimuleert, de juiste omstandigheden creëert en stuurt en handhaaft.

Theorie en praktijk van de transitie zijn nog steeds sterk in ontwikkeling. Belangrijk is het ook om de stappen die nodig zijn bij transitie te onderscheiden. Jan Rotmans, hoogleraar in transitie en transitie-management, (2003) geeft er tien:

1. *Inrichten van de transitie-arena / het vernieuwingsnetwerk; Permanent draagvlak creëren.*
2. *Organiseren van een multi-actor proces; Vernieuwingsruimte en sturingsruimte creëren.*
3. *Afbakenen van het transitievraagstuk; Multi-domein, multi-schaal, multi-actor.*
4. *Formuleren van verschillende probleempercepties; Communicatie en onderhandeling.*
5. *Ontwikkelen van lange-termijn visies; Innovatief, ambitieus en evoluerend.*
6. *Verkennen van transitiepaden bij gekozen transitiedoel; Opties openhouden.*
7. *Ontwikkelen en toepassen van de juiste instrumenten; Instrumenten afleiden uit bevoegdheden. Het opzetten en uitvoeren van experimenten*
8. *Formuleren van tussendoeleinden; Toetsingskader voor bestaand beleid / gebruik maken van en voortbouwen op lopende initiatieven.*
9. *Evalueren van tussendoelen en leereffecten in ontwikkelingsrondes; Al-lerende-doen, al-doende-leren en leren-leren.*
10. *Organiseren van volgende transitieronde; Heroriëntatie en herinrichting proces”.*

Door Derk Loorbach is de fasering in schema gezet, waarbij het belang van het kringloop karakter van het transitieproces onderstreept wordt.

Deze kenmerken en deze stappen gelden grosso modo natuurlijk voor heel veel processen gericht op duurzame maatschappelijke veranderingen. Maar, transities voor een heel land of een hele economie zijn (te) groot en (te) complex om als transitieproces op te zetten. Transities voor een bedrijfstak of sector (bv. de energietransitie of de landbouwtransitie) zijn al uitermate complex. De complexiteit en het langdurige overlegcircuit dat er aan vastzit zorgen

Loorbach, 2007

er ook voor dat de urgentie uit het zicht raakt. Een moeilijk dilemma dus. Veel meer kansen lijken te liggen in regionale transitie. Een voorbeeld is bijvoorbeeld: Watermerk de Eerste Zeeuwse Transitieagenda, waarin 8 concrete projecten met fasering in opgenomen zijn. Jan Rotmans (ook inspirator van Watermerk) ziet nog voldoende experimenteerruimte in de regio, maar deze wordt niet goed benut. "Het Rijk is niet helder in het aangeven hoe ver een project kan groeien." Hij is tegen verdere bemoeienis van de overheid. "De energietransitie is niet te regisseren. Je moet projecten nog meer regionaal maken. Regio's willen geen druk van Den Haag. In sommige regio's gaat het zelfs sneller met de transitie dan dat vanuit Den Haag is opgedragen. Misschien moeten we het omdraaien en regio's druk op Den Haag laten uitoefenen." (Rotmans in een debat 2009) Tegelijkertijd moeten we vermeden om maatschappelijke initiatieven meteen in een transitiekuurslijf te stoppen. Maatschappelijke bewegingen hebben hun eigen dynamiek en werkwijze.

§ 4 Naar een duurzame regio

Met deze laatste uitspraak van Rotmans zijn we toe aan de laatste paragraaf in de reis weg van een pervers neoliberal economisch systeem naar de duurzame regio.

De duurzame regio is veel breder dan het vaak gehanteerde begrip van een (duurzame) regionale economie. Bij een duurzame regio zijn de volgende elementen van belang:

- Uitgangspunt zouden de lagen in de regio moeten zijn⁵; van de onderste landschappelijk bepaalde laag via infrastructuur tot de occupatielaag (hoe we met

⁵ De Nota Ruimte (2004) gaat uit van de zogenoemde 'lagenbenadering', die de ruimte in drie lagen opdeelt: De eerste, meest stabiele laag is die van de ondergrond, de daarin levende organismen en het grondwatersysteem. Veranderingen in deze laag vergen vaak meerdere eeuwen; De tweede laag is die van netwerken: wegen, spoorlijnen, watergangen en infrastructuur met een tijdsdynamiek van 25 tot honderd jaar; De derde laag is de occupatielaag (bezettingslaag), met ruimtes voor wonen, werken en recreëren. Deze laag verandert relatief snel: in perioden van tien tot veertig jaar.

- wonen, werken recreëren omgaan). Door deze lagen als uitgangspunt te nemen kan op een veel meer organische en natuurlijke manier met een regio worden omgegaan.
- De verbondenheid van de regio met andere regio's en grotere gehelen. Regio is dan ook niet exact aan te geven. In het ene geval gaat het om een wijk of dorp, in het andere geval om een deel van een provincie en in het derde geval in een grensoverschrijvende Europese regio (bv. Euregio Rijn – Waal, met Arnhem, Nijmegen en Kleef of de Euregio Enschede - Gronau). Ook duurzame stedelijke netwerken zijn belangrijk in de regionale context.
 - Naast de geografische duiding is ook de mate van cohesie van belang. Een regio definiëren moet meer zijn dan een zuiver economische duiding. Voldoende samenhang, identificatie en betrokkenheid van de burgers bepalen mede de mogelijkheden van de regio.
 - Op regionaal niveau biedt de inzet van creativiteit en creatieve beroepen goede mogelijkheden om tot 'gedragen' vernieuwingen te komen. In diverse ASOM-projecten is hiervan gebleken. Zie bijvoorbeeld: Creatieve Regio's, perspectief en aanpak, 2007.
 - Een duurzame regio sluit zich niet af van mondiale ontwikkelingen. Het is niet efficiënt en veelal ook niet mogelijk alles in de eigen regio te organiseren. Het voordeel voor ontwikkelingslanden van het mondiale neoliberale systeem is niet aanwezig ofwel heel beperkt. Duurzame import van naar rijke industrielanden is in ontwikkeling. Zie Guus Geurts (Guus Geurts, 2008) voor een uitvoerige verhandeling op dit gebied.
 - Er dient sprake te zijn van een zekere mate van de coherentie van beleid, zowel horizontaal (afstemming tussen beleidssectoren) als verticaal (afstemming tussen schaalniveaus). (Wouter van der Heijde en Wim Heiko Houtsma, 2006).

Voor de duurzame regio zijn er nadere uitwerkingen gemaakt van alternatieve economische systemen. Biba Schoenmaker (2009) onderscheid vijf verschillende systemen:

De essenties van de besproken alternatieve economische systemen kunnen als volgt worden aangegeven:

- Participatieve economie: Uitgangspunt hierbij is dat burgers op een directe wijze worden betrokken bij besluitvorming over productie en consumptie. Er is sprake van invloed en zeggenschap.
- Samenwerkingseconomie: Samenwerking en wederkerigheid vormen het uitgangspunt. Er is sprake van zelfbeheer waarbij verantwoordelijkheden gelijkmatig worden verdeeld onder deelnemers.
- Solidaire economie: Mens en natuurwaarden staan centraal in de modellen. Onderlinge ondersteuning en respect voor natuur en milieu vormen belangrijke uitgangspunten.
- Zorg economie: Kernbegrip is de gelijkheid tussen seksen, culturen en generaties. Het gaat om een menswaardig bestaan en om gelijke kansen voor iedereen.
- Ecologische economie: Duurzaamheid vormt het centrale begrip. Het economisch deelsysteem is onderdeel van het ecologische systeem. Er dient een rechtvaardige verdeling van hulpbronnen te zijn. Ieder dient te beschikken over ecologische basisrechten.

Een heldere opsomming die in het essay van Schoenmaker voor elk systeem wordt uitgewerkt met principes en instrumenten. In de uitvoeringspraktijk zullen elementen van elk van deze vijf systemen voorkomen. Een ecologische economie is uiteindelijk onhaalbaar zonder – om er maar twee kernbegrippen aan toe te voegen - solidariteit en zonder draagvlak. Belangrijk is het uitgangspunt dat ook bij transities geldt: al lerende doen en al doende leren⁶. Als zodanig vormen de vijf beschreven regionale systemen belangrijke hulpmiddelen voor de regionale duurzame ontwikkeling.

⁶ Een beginsel dat door SenterNovem onder meer wordt uitgedragen in het programma: Leren voor Duurzame Ontwikkeling. Zie:

http://www.senternovem.nl/leren_voor_duurzame_ontwikkeling/het_programma_lvdo/index.asp

Bij de regionale transitie waaraan op dit moment al gewerkt wordt zien we deze elementen ook steeds terugkomen. De een meer gericht op samenwerking; bv. regionale transitie rond energie zoals in Winterwijk of Eindhoven (een zoekopdracht op een zoekmachine levert een waaier aan initiatieven op; de ander meer op zorg en ecologie, zoals de initiatieven van de beweging voor *Transition Towns* (zie ook hieronder).

Er zijn een aantal redenen om de ontwikkeling van duurzame regio's te bevorderen:

- We citeerden hiervoor al met instemming Jan Rotmans die aangaf dat de druk vooral van onderen moet komen. In de regio is er ruimte voor transitie-experimenten. Naast al eerder genoemde steden vallen ook nog Amsterdam, Breda en Arnhem te noemen.
- Het type experimenten dat het meest veelbelovend lijkt en ook al in diverse regionale transitie wordt aangepakt is de regionale energietransitie. Zelf wijk, stad / dorp of grotere regio CO2-neutraal maken blijkt een zeer aansprekende en ook uitvoerbare doelstelling.
- De regionale stadseconomie is een belangrijk middel om als gemeenten zelf aan de slag te gaan om de economische crisis het hoofd te bieden (Willem Vermeend 2009).
- De regionale schaal is ook het territorium waar al vele experimenten voor duurzaam voedsel plaatsvinden. Ook hier vallen vele steden / regio's te noemen.
- De beweging van de *Transition Towns* die is begonnen in Engeland kent in Nederland al vele tientallen initiatieven. *“Het Transition Towns-concept doet een beroep op de eigen inzichten, wijsheid, creativiteit en ervaringen van gewone mensen. Transition Towns zijn gebaseerd op de kracht van de lokale gemeenschap. De Transition initiatieven hebben een ambitieus doel: je eigen stad, wijk, dorp of (ei)land voorbereiden op de combinatie van een permanente oliecrisis (Piekolie), de klimaatcrisis, en de noodzaak om te schakelen naar een [economie](#) die niet afhankelijk is van fossiele brandstoffen. En dat kan!”* (www.transitiontowns.nl 2010) Het bevorderen van deze beweging kan een belangrijke steun zijn in de ontwikkeling van duurzame regio's.

Er zijn een flink aantal voordelen voor duurzaamheid te noemen in de ideeën van de duurzame regio:

- Verkorting van ketens. Door steeds grotere arbeidsdeling en specialisatie zijn de productieketens steeds langer geworden. Door de ketens te verkorten ontstaat er een overzichtelijker productieproces met voor werknemers volwaardiger en/of gevarieerder werk. Ketenverkorting is vooral in de landbouw een actueel thema. Het maakt verduurzaming van productieprocessen en technieken gebaseerd op *Cradle tot Cradle*⁷ beter mogelijk.
- Regionale productie is transparanter. Het is makkelijker om productieprocessen te volgen en daarin te interveniëren.
- Sluiten kringlopen: Door binnen de regio zoveel mogelijk kringloopprocessen te sluiten bestaat de minste kans op weglekken. Het sluiten van de energiekringloop (alleen gebruiken wat je zelf duurzaam kan opwekken), de afvalkringloop, de voedselkringloop etc. De eigen verantwoordelijkheid voor kringlopen leidt ook sneller tot verantwoordelijk gedrag.
- Minder transport is een voor de hand liggend voordeel voor verduurzaming.
- In een regionale economie is betrokkenheid en draagvlak veel beter te verwerven en te behouden. Het gaat letterlijk om zaken die dicht bij huis liggen. Het is ook makkelijker netwerken doordat snel contacten gelegd kunnen worden met minder schakels.
- In een regionale economie is ook de financiering regionaal beter te organiseren. André Jonkers werkt in een recente studie (2009) studie drie interessante voorbeelden uit: Het Landschapsfonds (koopt met privaat geld landbouwgrond en verpacht deze onder voorwaarden van beheer voor het landschap), de omgevingscoöperatie (een samenwerking van lokale bedrijven en organisaties om

⁷ Zie het artikel ontstoffen voor een korte toelichting.

lokale producten op de markt te brengen) en regioaandelen (door uitgifte van wijkaandelen wordt burgers zeggenschap gegeven over de besteding van gelden uit het fonds, waarin bv. ook coöperaties en gemeenten kunnen meedoen). Ook wordt al gewerkt met eigen regionale geldsystemen. In het nationaal landschap Het Groene Woud is ook begin gemaakt met eigen spaarrekeningen – de streekrekening, waaruit regionale initiatieven ondersteund kunnen worden.

- Directe politieke invloed is regionaal mogelijk hetzij via democratisch gekozen organen dan wel via maatschappelijke organisaties of sociale bewegingen.
- Meer aandacht voor biodiversiteit en landschap hoort bij het uitgangspunt van de lagenbenadering en maakt leven in de regio ook aangenamer.
- Regionaal is beter te overzien hoe de *steady state* bereikt kan worden (stromen met input output en energieverbruik).

Besluit:

Internationale actie voor duurzaamheid is belangrijk en moet zeker blijven, maar na de teleurstelling van K.O.penhagen is er veel voor te zeggen om in ieder geval ook veel aandacht te geven aan acties op niveaus dicht bij huis. Verder kunnen we constateren dat nationale actie voor duurzaamheid kan alleen succesvol worden als er aan de basis van de maatschappij voldoende activiteiten en draagvlak voor is. De regionale economie wordt steeds vaker ingezet als het gaat om verduurzaming van de voedselketen en bij verduurzaming van de energieproductie. We hebben hierboven aangegeven dat regionalisering van de economie op (vrijwel) alle terreinen grote duurzaamheidsvoordelen biedt. Regionale initiatieven zijn ook veel beter behapbaar en beheersbaar. Omdat duurzaamheid en de weg naar de *steady state* een weg is van lange adem, is borging van ontwikkelingen belangrijk. Duurzame resultaten borgen is belangrijk. Dat betekent dat in gemeentelijke en provinciale structuurvisies de duurzame doelen en processen moeten worden opgenomen. Dat betekent ook opname in procedures voor duurzaam inkopen door de overheid (overheden). Bij bedrijven zal dat in de publieke verantwoording zichtbaar moeten zijn in het kader van MVO-verslaggeving⁸. Wellicht dat nieuwe regionale Kamers van Koophandel gericht op duurzame initiatieven hierbij behulpzaam kunnen zijn. De beste garantie voor borging blijft intussen de maatschappelijke druk en betrokkenheid.

John Huige
Kwadendamme
April 2010

Literatuur

John Huige – Piet Reckman, *Het rijk van de vrijheid, Bouwstenen voor een nieuwe sociale ideologie*, Anthos, Baarn, 1985.
Nederland en een duurzame wereld, Armoede, klimaat en biodiversiteit, Tweede Duurzaamheidsverkenning, Milieu en Natuur Planbureau, Bilthoven, 2007.
Thomas Friedman, *Hot, flat and crowded, why the world needs a green revolution – and how we can renew our global future*, Penguin, London, 2008.
Jeffrey Sachs, *Common Wealth, Economics for a Crowded planet*, Penguin, London, 2008.
Gerd Häusler, *The globalization of finance, Finance and development*, march 2002, volume 39 IMF quarterly.
Mr.Dr. E.H. Hulst, *Marktwerking blokkeert doelmatige zorg*, in NRCH, 3 april 2010.
Jeroen van den Bergh, *BNP, weg ermee!*, ESB, 2005.

⁸ MVO = maatschappelijk verantwoord ondernemen.

Lou Keune, Tuur Elzinga en Theo Ruyter, *Meta Economische Verkenningen, Voorstel voor de ontwikkeling van een duurzame en solidaire Macro Economische Verkenning +*, Amsterdam, Attac / Vóór de Verandering / XminY, april 2006

Arnold Heertje, *Echte economie, Een verhandeling over schaarste en welvaart en over het geloof in leermeesters en leren*, Valkhofpers, Nijmegen, elfde druk, 2009.

Crisisvrij dan zij Bruto Nationaal Geluk, Volkskrant 12 mei 2009

Herman Daly, *Steady-State Economics, 2nd edition*. Island Press, Washington, DC, 1991.

Bram van de Klundert, *Verlangen goed te leven, Duurzame ontwikkeling tussen maakbaarheid, mondialisering en moraal*, Jan van Arkel, Utrecht, 2008.

Biba Schoenmaker, *Alternatieve economische systemen, een exploratieve studie naar bruikbare concepten voor het ontwerp van een geregionaliseerd landbouwsysteem*, Innovatienetwerk, utrecht 2009, bijlage 1.

Tweede Voortgangsbericht Transitie, Brief Tweede Kamer, 6 november 2003.

Jan Rotmans, *Transitiemanagement, Sleutel voor een duurzame samenleving*, Van Gorcum, Assen 2003.

Derk Loorbach, *Transition Management, new mode of governance for sustainable development*; International Books Utrecht 2007.

Watermerk, 1ste Zeeuwse Transitieagenda, 2008.

Jan Rotmans, *Journalistiek verslag expertdebat 17 juni 2009: "Energietransitie begint in de regio"*. Ontleend aan site (120410):
http://www.rathenau.nl/uploads/tx_tferathenau/Verslag_expertdebat_17_juni_2009_Energietransitie_begint_in_de_regio.pdf

Wouter van der Heijde en Wim Heiko Houtsma, *Van territoriale cohesie naar innovatieve stedelijke netwerken*, Ruimtelijke implicaties van de Lissabon- en Gothenburgstrategie, ontleend aan site (120410):
<http://www.xs4all.nl/~sommen/Van%20territoriale%20cohesie%20naar%20inno%20sted%20netw%20Wouter%20van%20der%20Heijde%20en%20WH%20Houtsma.pdf> (2006).

Giep Hagoort (red), *Creatieve Regio's, perspectief en aanpak*, ASOM, Utrecht, 2007.

Guus Geurts, mmv André Jonkers en Lou Keune, *Regionalisering als alternatief voor neoliberale globalisering, beleid en praktijk*, Vóór de Verandering, Amsterdam 2008.

Willem Vermeend, interview in VNG Magazine 6 november 2009.

Nota Ruimte, ruimte voor ontwikkeling, Ministeries van VROM, LNV, VenW rn EZ, Den Haag 2004.

Vóór de Verandering, alternatieven voor het neo-liberalisme, XminY Solidariteitsfonds, Amsterdam 2001.

Mathieu Wagemans, *Een zoektocht naar institutionele vernieuwing voor een duurzaam regionaal landbouwsysteem*, Innovatienetwerk, Utrecht, 2009.

André Jonkers, *De civil society als een dragen van een duurzame regionale landbouw*, Innovatienetwerk, Utrecht, 2009.